

ILUMINISMUL TRANSILVAN: ECOURI EUROPENE ȘI ASPIRAȚII INTELECTUALE LOCALE

Victor Neumann*

Cuvinte cheie: *iluminism, despotism luminat, Transilvania, comunitate, religie, romantism, elite intelectuale, mase, identitate, ethno-națiune, local, regional, universal, Europa.*

Keywords: *Enlightenment, Europe, Habsburg enlightened despotism, Transylvania, regional particularities, confessional identities.*

Transylvanian Enlightenment: European Influences and Local Intellectual Ambitions

(Abstract)

The paper aims to query Transylvania's history in the 18th century, a new perspective that targets how European Enlightenment was received and capitalized by various social, confessional, communitarian and linguistic groups that lived in the region. It contextualizes, conceptualizes and suggests a re-definition of identity policies in Transylvania at the beginning of modernity, by reflecting on contradictions resulting through the association of enlightened and romantic ideas.

Conceptualizarea iluminismului

Fiecare timp istoric și fiecare regiune istorică își au particularitățile lor. De aceea este importantă invocarea și înțelegerea contextelor temporal și spațial. Reinhart Koselleck, unul dintre cei mai importanți interpreți ai iluminismului, era tentat să extrapoleze referințele privitoare la Principatele germane sau la Franța la zone mai întinse ale Europei. Atunci când, pornind de la textele istorice și filozofice ale secolului al XVIII-lea, a avansat ipoteze cu privire la ideile, societatea, instituțiile și schimbările politice în perioada tranziției de la medieval la modern, el a avut în vedere comunitățile religioase, asociațiile intelectual-civice, gândirea elitelor și comportamentele sociale ce particularizaseră regiunile central-europene și vest-europene. În al doilea rând, excesiva lui atenție privitoare la erorile criticii a modificat sensul conceptelor de revelație, religie, credință, biserică, autoritate, secularizare așa cum au fost înțelese de o bună parte dintre iluminiști. În fine, sunt situații în care raționalismul iluminist a fost văzut de istoric ca substitut confesional sau ca echivalent al unei religii universale. Acestea sunt motive pentru care mai multe dintre interpretările sale pretind o reevaluare.

De exemplu, e discutabilă observația potrivit căreia omul epocii iluministe era aservit puterii

dominante, iar aceasta la rândul ei era eliberată de legăturile religioase și morale¹. Izvoarele istorice arată că instituțiile statului imperial sau regal din Europa nu s-au eliberat de legăturile religioase și morale. E cazul Imperiului Habsburgic, care s-a bazat pe biserică, pe relațiile acesteia, pe codul ei cultural atunci când a ocupat regiuni întinse din Europa Centrală și de Est în urma războaielor cu Imperiul Otoman. Colonizările sale din secolul al XVIII-lea s-au făcut cu populații catolice, integrarea cărora a fost gândită și realizată pe baza legăturilor religioase și morale dezvoltate de imperiali prin intermediul Bisericii Romano-Catolice. Apoi, Habsburgii au înființat ei înșiși noi biserici spre a subordona administrației și intereselor lor teritoriile și populațiile nou cucerite. Așa a fost cazul Bisericii Greco-Catolice din Transilvania. Și, tot ei, au răspândit ideile iluministe de sus în jos, controlând efectele. Împăratul trebuia să țină seama de normele impuse de biserici, de dreptul natural sau de convențiile juridice tradiționale. De exemplu, autonomia comunităților luterană și calvină din Transilvania secolului al XVIII-lea nu ar fi supraviețuit dacă nu ar fi fost respectate normele lor juridice, organizarea vieții lor religioase, ierarhiile lor sociale și instituționale. Într-un excelent studiu dedicat istoriei conceptului de iluminism și înțelesului dat acestuia de

* Universitatea de Vest Timișoara, Facultatea de Litere, Istorie și Teologie, Bd. Vasile Pârvan, nr. 4, e-mail: victorneumann@hotmail.com.

¹ Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Suhrkamp, Frankfurt am Main (1973).

Reinhart Koselleck, Hans-Erich Boedeker spune că statul absolutist a fost extrem de problematic interpretat de istorici. Și cred că așa este, deîndată ce în secolul al XVIII-lea putem vorbi la nivelul acțiunilor statale despre practicarea unei ambivalențe a lumii, despre conservarea tradițiilor și înnoirea prin alfabetizare, emancipare, reorganizare și reformă, și, mai puțin despre o dialectică între morală și politică.

Problema instituțiilor aceluși timp este și ea una complexă. Nu peste tot este vorba de o ruptură față de epoca premodernă cum aprecia Reinhart Koselleck, ci de o reformare a statului din interior. Nu în orice parte a Europei timpului este vorba de orientări radicale, revoluționare, cât mai ales de intenția de modernizare pe care multe comunități nu o puteau realiza decât prin intervenția unei puteri organizatoare. În consecință, adesea, *intelligentsia* s-a dovedit a fi fost cooperantă cu structurile statului absolutist, sperând ca astfel să-și pună în aplicare programele reformiste privind justiția, economia și politica. Pe de altă parte, mercantilismul regilor și imperatorilor a fost profund influențat de ideile politice iluministe, întorcând spatele mișcărilor revoluționare și socotindu-le periculoase ori contraproductive. Nu doar despoții Franței secolului al XVIII-lea au fost astfel orientați, dar și aceia ai Prusiei și Austriei. Cu toții au fost de acord cu reformele, împotrivindu-se revoluțiilor. Ceea ce era în ton cu iluminismul. În zona în care se situau, aceea a Europei mediane, Viena și Frankfurt-ul nu erau comparabile cu Parisul nici la 1789 și nici la 1848, căci nu fuseseră cu adevărat revoluționare în niciunul dintre cele două momente istorice. Ca o observație de fond, trebuie să recunoaștem că exista o receptare a gândirii novatoare facilitată de "coridoarele culturale" invitând la dialogul între Vestul și Estul Europei². Și, la fel de adevărat, particularitățile îndatorate geografiei, istoriei și codului cultural-comportamental al elitelor pretind a fi examinate în vederea formulării unei judecăți de valoare.

Tranziția de la medieval la modern – perioadă în care explorarea necunoscutului, inovația, jocul combinat între revelație și rațiune, aspirațiile definite de istorici prin conceptul iluminism – trebuie văzută în funcție de *intelligentsie*, regimuri politice și segmentele sociale dominante. Este știut că partea cea mai bine instruită a intelectualității secolului al XVIII-lea a fost legată atât de știință, cât și de religie, și că înnoirile îndatorate propriilor cercetări și nivelului de cunoaștere atins nu au subminat ideile și credințele religioase. În epoca ce avea să urmeze, romanticii au ars etapele, iar ceea ce a devenit problematic

a fost modul în care s-a petrecut instrucția celor mulți, statutul dobândit de aceștia prin emanciparea de sub servituțiile economico-sociale, rolul politic ce li s-a atribuit. Accentul pus pe cultura colectivă în absența modelelor rezultând din cultura individuală a generat un handicap în procesul de formare al noilor identități politice. *Sturm und Drang-ul* era de neînțeles pentru iluminiștii germani din familia de spirite a lui Immanuel Kant. Nu întâmplător, căci iluminismul în accepțiunea filozofului amintit însemna în primul rând ieșirea omului din starea de minorat, adică, din neputința de a gândi cu propria minte fără ajutorul altcuiva. Or, problema amintitei emancipări nici nu fusese bine formulată și cu atât mai puțin receptată când a apărut un curent de idei ce așezase în prim planul vieții intelectuale, sociale și politice imaginarul, întoarcerea la origini, arhetipul, proiecția speculativă. De aici numeroasele întrebări și probleme interpretative ivite în fața istoricilor și, tot de aici, importanța examinării lucide a informațiilor documentare utile unei diagnoze critic-raționale.

Despotismul luminat al Habsburgilor și Transilvania

Aidoma altor istorii regionale și aceea a Transilvaniei pretinde o cunoaștere în context european. Prin urmare, ar fi util să ne întrebăm: ce înseamnă iluminism în teritoriile aflate sub dominația Casei de Habsburg și a Imperiului Austriac? Putem echivala varianta habsburgică a despotismului luminat cu idealurile de progres ale iluminismului occidental? Cărui segment social din Transilvania se adresa spiritul mercantil, respectiv programul de dezvoltare industrială și comercială coordonat de cancelaria imperială în vremea Mariei Theresia și a lui Iosif al II-lea și cum se reflectă acesta în viața locuitorilor Transilvaniei? Este vorba despre o tentație a însușirii codului cultural austriac orientat prin Biserica Romano-Catolică sau o europeanizare propriu-zisă a transilvănenilor realizată prin receptarea cărților, a științelor, a meseriilor, a libertăților, a drepturilor omului și cetățeanului? Putem vorbi despre o identitate a Transilvaniei în contextul în care locuitorilor regiunii li se cerea să probeze fidelitatea față de Imperiu? Cât adevăr și câtă mitologie se ascunde în discursul istoric privind identitățile locale, regionale, etnice și etnonaționale?

În pofida faptului că există studii foarte bine documentate, ceea ce încă lipsește istoriografiei privitoare la Transilvania sunt problematizările, contextualizările, explicațiile legate de evoluția și schimbările la nivel mental și social-politic. În al doilea rând, este relativ irrelevantă preocuparea

² Victor Neumann, *The Temptation of Homo Europaeus*, Columbia University Press, New York (1993), 149–211.

pentru izvoarele gândirii, pentru cunoașterea relației dintre emițător și receptor, pentru dezvăluirea dialogului între Estul și Vestul Europei. În al treilea rând, încă nu sunt îndeajuns de cunoscute noțiunile, conceptele, limbajele și semnificațiile lor³. În fine, în cazul exegezelor cu trimitere la istoriile regionale europene, au fost adesea ignorate conceptualizarea socialului și a politicii în funcție de timp și spațiu; regiunile situate în intervalul dintre două sau mai multe culturi și civilizații; originalitatea și perspectivele particulariste și universaliste; relațiile asimetrice dintre centru și margine; aspirațiile identitare admitând sau nu integrarea alterităților.

Istoriografia română a ultimelor decenii a avut o aplecare specială asupra secolului al XVIII-lea transilvan, adesea definindu-l ca fiind unul în care s-au manifestat plenar ideile iluministe. O preocupare deosebită s-a manifestat în jurul Bisericii Greco-Catolice (Biserica Unită cu Roma), înființarea căreia coincide cu intenția Vienei de a asimila populația majoritară transilvană de religie ortodoxă valorilor cultural-religioase ale Europei Centrale, adică acelora ale religiei romano-catolice⁴. Definirea schimbărilor astfel petrecute în Transilvania necesită examinarea lor în funcție de politicile timpului, de confruntările dintre Habsburgi și Otomani, de rupturile creștino-musulmane, precum și de deosebirile de dogmă dintre Biserica Apusului (Catolică) și aceea a Răsăritului (Ortodoxă). Fricțiunile petrecute la granița dintre cele două imperii amintite, acolo unde s-au întâlnit mai multe culturi și civilizații,

³ Vezi în acest sens cea dintâi serie de contribuții privitoare la noțiuni, concepte și limbaje cuprinse în Victor Neumann, Armin Heinen (Editori), *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*, Editura Polirom, Iași (2010). Vezi și ediția în limba engleză, *Key Concepts of Romanian History. Alternative Approaches to Socio-Political Languages*, CEU Press, Budapest-New York (2013).

⁴ În istoriografia română, cea mai des citată și de referință contribuție este aceea a lui D. Prodan intitulată *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediția a III-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București (1984). Este vorba de o carte ce oferă multe informații cu privire la istoria ideilor cultural-politice transilvane, sugerând totodată sursele locale, central- și vest-europene ale acestora. Istoricul a inclus în acest scop o diversitate tematică, urmărind descrierea evoluției ideii de națiune la românii din Transilvania; viața social-politică transilvană sub Habsburgi; locul și rolul Bisericii Greco-Catolice; impactul Revoluției Franceze în regiunile din Europa Est-Centrală. Având ca punct de plecare izvoare arhivistice provenind din *Monumenta Comititalia Regni Transilvaniae*, revista *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, colecția de *Documente istorice transilvane* editată de Ioan Lupaș, precum și o vastă bibliografie în limbile franceză, germană, română și maghiară, D. Prodan a prezentat structurile sociale, administrative și politice medievale și premoderne transilvane, istoria intelectuală și aspectele politice din secolul al XVIII-lea ocupând doar o parte a lucrării sale.

presupune identificarea particularităților zonale și regionale. Ideile iluministe receptate și practicate în Transilvania secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea trebuie văzute în strânsă legătură cu mesajul imperial și, în mod egal, cu acela al bisericilor; în relație ierarhiile religioase și politice și cu disponibilitatea lor de a coopera; în funcție de includerea sau excluderea segmentelor sociale majoritare și a acelora de diverse apartenențe lingvistice și religioase; în funcție de imaginea culturii celuilalt, de accentuarea diferențelor ori de posibilele interferențe.

Începând cu secolul al XVIII-lea, Biserica Romano-Catolică a fost considerată religie de stat⁵. Aceasta căuta să-și impună proprii reprezentanți în vârful ierarhiei transilvane, creând animozități în rândul elitelor și al populațiilor locale pentru care proporționalitatea reprezentării confessionale în cadrul fostului Principat autonom fusese una esențială. Imediat după includerea Transilvaniei în Imperiu, s-au născut controversele în jurul apartenențelor religioase, respectiv în jurul identităților confessionale. În accepțiunea timpului, ele particularizaseră grupurile ce populau regiunea și îi conferiseră o identitate. Așa se explică interesul acordat reorganizării episcopatului romano-catolic de Transilvania, temă ce avea să revină în actualitate în mai multe împrejurări: a. în timpul domniei împăratului Leopold I; b. în anii revoltei antihabsburgice condusă de Francisc Rákóczi al II-lea; c. cu ocazia numirii guvernatorului regiunii, etc⁶. Controversa catolicilor cu reformații calvinii, luteranii evanghelici și unitarieni indică lupta pentru puterea politică, nu și excluderea diversității bisericilor. Ea evidențiază culturile identitare existente în epoca premodernă în Transilvania, culturi ce au supraviețuit în vremea imperiului în pofida transferului dominației de la protestanții calvinii la romano-catolici. Noua conștiință trebuia să fie una imperială, iar catolicii urmau să joace rolul de mijlocitori sau de constructori ai acesteia. Cred că și atunci când avem în vedere aspirațiile Casei de Habsburg, a vorbi despre o conștiință austriacă e mult spus. Probabil, la vremea aceea, intenția era a aderării la codul de valori culturale și civilizaționale ale Europei Centrale. Procesul a fost unul lent, desfășurat pe parcursul întregului secol al XVIII-lea. Grație dezvoltării și stabilității noi

⁵ Habsburgii au restaurat dominația religiei catolice în Transilvania potrivit propriilor lor interese. Vezi în acest sens, Lukács Olga, Magyar András, Biserica și stat la maghiari. (Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyar András, coordonatori), *Istoria Transilvaniei. De la 1711 la 1918*, Vol. III, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca (2008), 105–106.

⁶ *Ibidem*, 105.

administrații au fost posibile reformele cu impact economic, social, politic.

Limba latină a fost limba bisericii catolice și a cancelariei imperiale. Promovarea limbii germane în regiunile imperiului s-a făcut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în scopul înlesnirii comunicării cu populațiile imperiului și nu în beneficiul vreunei idei naționale. Ideea etnonațională – căci despre ea este vorba și nu despre ideea de națiune în accepțiunea sa modernă, presupunând existența statului – a apărut în Transilvania o dată cu receptarea și adaptarea la contextul local a scrierilor literare și istorice romantice. Ea a beneficiat de acumulările epocii iluministe, dar s-a opus aspirațiilor formulate de reprezentanții săi. Cât privește monarhia luminată a secolului al XVIII-lea – așa cum își dorea să fie cea a Habsburgilor –, aceasta era preocupată de organizarea persoanelor, a grupurilor, a activităților, fiind legată totodată de problemele profesionale și sociale. D. Prodan are dreptate atunci când observă că elementele în jurul cărora s-a coagulat imperiul au fost dinastia, administrația și armata. Nu și atunci când consideră că amintitele elemente – dimpreună cu religia catolică dominantă – ar fi fost promovate cu scopul suplinirii absenței unității naționale.

În ceea ce privește geneza și rolul Bisericii Greco-Catolice (Biserica Unită cu Roma) trimitând la cea mai numeroasă comunitate lingvistică transilvană, aceea românească, politicile autorităților habsburgice au avut în vedere controlul vechilor grupuri profesionale. Nicidecum stimularea segregării pe criterii lingvistice, istorice, etnografice. Cu puține excepții, guvernatorii Transilvaniei din secolul al XVIII-lea au fost de religie catolică⁷. Acordarea rolurilor în administrația regională nu se făcea pe baza apartenențelor maghiară, germană, română. Identitatea profesională avea importanță în secolul al XVIII-lea și ea purta alte sensuri comparativ cu națiunea cetățenilor sau cu națiunea etno-lingvistică imaginată de Herder, Fichte, Hegel prin mijlocirea conceptului de *Volk*. Tocmai de aceea este de dorit să evaluăm aspirațiile intelectuale ce produc schimbări social-politice, admitând că ecoul iluminismului în Transilvania a fost însoțit de puternice influențe romantice. Acest din urmă curent a generat un set de referințe ambigue prin amalgamarea ideilor iluministe și romantice, de neimaginat în culturile vest-europene având în vedere mesajele contradictorii ale celor două curente. Prezența acestui amalgam în regiunile Europei Est-Centrale s-a datorat extensiei rapide în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea a culturii

⁷ *Ibidem*, 106.

de limbă germană și a receptării, prin intermediul ei, a unui gândiri identitare ce va atrage după sine sublinierea diferențelor comunitar-lingvistice.

Cât privește despotismul luminat, el s-a situat pe un alt palier. Crease „coridoarele” de pătrundere a cărților, a cărțurilor și a artiștilor. Viena a pus în aplicare mai multe reforme conforme cu ideologia iluministă și în acest sens trebuie văzute contribuțiile marilor săi cancelari, Hangwitz și Kaunitz. Universalizarea conceptelor filozofice moderne a fost vizibilă la scara imperiului, fără ca ea să întrerupă particularismele locale. În Transilvania, alături de mediile nobiliare, școala și cultura au făcut posibile ridicarea și afirmarea elitelor⁸. Intelectualii astfel formați erau la curent cu orientările științifice și ideologice germane și, adesea, franceze, unii dintre ei având înclinații spre marea cultură, ceea ce le-a servit în ocuparea unor funcții publice, în elaborarea de articole, cărți și documente. Interesant este că cel dintâi segment cu asemenea preocupări a fost acela al nobilimii, el fiind cel ce citea, scria, colecționa cărți și tablouri ocolind cenzura imperială ce împiedicase unele influențe occidentale și mai ales pe acelea ce făceau trimitere la Revoluția Franceză. Samuel von Brukenthal, Ignác Batthyány, Sámuel Teleki fuseseră figuri reprezentative ale mediilor nobiliare și clericale, dar și ale vieții intelectual-politice. Nu sensul conferit națiunii de evenimentul de la 1789 ori de epopeea napoleoniană i-a atras, ci măsurile care să contribuie la progresul «luminii». Idealul lor era un *Homo Novus* de tip occidental, ceea ce presupunea un reformism de pe urma căruia să nu sufere sistemul. În accepțiunea lor, transformările erau posibile doar de sus în jos, doar în spiritul despotismului luminat⁹.

Exemplul baronului Brukenthal e simptomatic. Înconjurat de un cerc de specialiști, el crease la Sibiu o efervescență spirituală meritorie pe care congenerii săi, cancelarul Teleki de la Târgu Mureș, preoțimea, nobilimea și intelectualii Transilvaniei o apreciaseră. Sub protecția lui s-a dezvoltat o mișcare istoriografică, mărturie fiind operele lui Johann Filtsch, Daniel Filtsch, Johann Michael Soterius von Sachsenheim, Georg Hirling, Michael Conrad von Heydendorff, cu toții preocupați

⁸ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediție nouă cu adăugiri și precizări, București (1984), 191.

⁹ Vezi în acest sens mai multe exemple de preocupări și medii nobiliar-intelectuale analizate și comentate în Victor Neumann, *Cultural Channels in East-Central Europe. Books and Libraries in Transilvania, Banat, Hungary and Serbia*. Idem, *The Temptation of Homo Europaeus*, 149–211. Cf. și *Tentația lui homo europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, ediția a III-a, Editura Polirom, Iași (2006), 161–229.

de culturile și identitățile multiple ale regiunii. Istorici de notorietate precum József Benkő i-au adresat mulțumiri pentru înlesnirile avute pe parcursul cercetărilor¹⁰. Un considerabil fond de carte din colecția lui Brukenthal indică interesul pentru istorie¹¹. Alături de literatura teologică, una ce continua a fi de referință, în colecția de la Sibiu au intrat cărți de geometrie, geologie, medicină, geografie, astronomie, microtehnologie, optică. Aceasta a fost cu puțință ca urmare a desființării cenzurii iezuite, dar și ca o consecință a politicii de laicizare a vieții de stat instituite de Iosif al II-lea. Gândirea lui Brukenthal era consonantă până la un punct cu aceea a despotismului luminat austriac.

Atmosfera imprimată sub patronajul lui Brukenthal nu trebuie confundată cu starea de spirit a comunității săsești de pe Fundus Regius. «Transplantul» iluminist făptuit cu bune intenții de baron n-a fost întotdeauna înțeles de societatea feudală locală. Colecțiile au servit unui cerc restrâns de oameni. Călătorii apuseni care le-au vizitat în secolul al XIX-lea au rămas profund impresionați de rafinamentul promovat în mediul intelectual de la Sibiu, poate și de costumul european al stăpânilor «Casei», așa cum îl vedem în picturile vienezului Martin von Meytens, reprezentându-i pe fondator și pe soția sa¹². Masa sașilor trăia însă departe de aceste bunuri, neînțelegând și neparticipând efectiv la acest demers cultural european inteligent și valoros propus de Brukenthal. Până și seratele muzical-literare fuseseră respinse de burghezia locală. „Numai acele colecții cu o vădită orientare tradițional-săsească spre cercetarea trecutului au avut o însemnătate excepțională în viața culturală a Sibiului contemporan lui Brukenthal”¹³. Va mai trece un veac pînă când gândurile și opera lui Brukenthal vor fi înțelese cu adevărat.

Amalgamul iluminist-romantic în Transilvania

Problemele comunității de limbă română din Transilvania în secolul al XVIII-lea erau legate de apartenența religioasă și de statutul social al

¹⁰ Vezi *Praefatio ad lectorem* la opera *Transilvania sive magnus Transilvaniae Principatus olim Dacia Mediterranea doctus orbis nondum satis cognitus*, Vindobonae (1778). Cf. și Cultural Channels în *The Temptation of Homo Europaeus*, 163.

¹¹ Vezi Doina Năgler, *Biblioteca Muzeului Brukenthal. Catalogul Transilvanicelor*, vol. II. (sec. XVIII), Sibiu (1982), poziția nr. 385, 113. Vezi pozițiile nr. 405–406, 118–119, nr. 209, 65, nr. 257, 78, nr. 211, 66.

¹² Tablourile reprezentându-i pe Brukenthal și soția sa se păstrează în colecția de artă a Muzeului Brukenthal.

¹³ Vezi detalii la Adolf Armbruster, *Opera culturală a lui Samuel von Brukenthal la Sibiu. Revista de istorie* (București), 4, (1978), 670.

membrilor săi. Imperiul și-a dorit și a supravegheat constant procesul asimilării populației ortodoxe, mai ales acolo unde aceasta avea instituții firave. Fenomenul trebuie văzut nu numai din punctul de vedere al extinderii catolicismului, ci și în funcție de politica integrării majorității locuitorilor în normele social-economice și culturale proprii imperiului. Or, majoritatea ortodoxă din Transilvania a trecut în subordinea papalității prin acceptarea noii instituții religioase, Biserica Greco-Catolică. Așa cum am arătat deja, Casa de Habsburg considera greco-catolicismul o punte spre valorile Europei, dar și un factor de echilibru între vechile și puternicele instituții de cult din regiune, luterană, calvină, unitariană. Politicile Vienei secolului al XVIII-lea au urmărit nu doar să-și consolideze puterea în noile teritorii integrate în urma războaielor cu Imperiul Otoman, dar și să păstreze pacea între locuitorii regiunilor cu populații de diverse religii și limbi. Acolo unde comunitățile au fost bine organizate, bazate pe norme respectate de enoriași, a admis existența instituțiilor culturale diriguitoare chiar și atunci când ele nu fuseseră subordonate Bisericii Romano-Catolice. Așa s-a întâmplat cu Biserica de limbă slavo-sârbă a cărei mitropolie de la Karlowitz a fost recunoscută ca reprezentând cultul creștin ortodox din Imperiu. Fără să fi fost similară situația, religia mozaică, față de care instituțiile creștinătății aceluși timp manifestaseră adesea o adversitate, fusese tolerată. Riturile sepharadim și ashkenazim sunt atestate în secolul al XVII-lea la Alba-Iulia, în vremea Principatului transilvan, dar și în secolul următor, în Transilvania Habsburgică¹⁴. Prin urmare, în pofida centralismului și a răspîndirii catolicismului, Imperiul a ținut seama de aspectul multicultural al regiunilor sale, iar Transilvania nu făcea excepție¹⁵.

Revendicările formulate în numele populației de limbă română la mijlocul secolului al XVIII-lea

¹⁴ Vezi Victor Neumann, *Istoria evreilor din România. Studii documentare și teoretice*, Editura Amarcord, Timișoara (1996), 31.

¹⁵ *Ibidem*, 31, 69–93. În pofida reglementărilor introduse de unii principii în Transilvania secolului al XVII-lea – cazul aceluia al lui Gabriel Bethlen au fost însoțite de intervențiile protectoare în favoarea evreilor din Alba-Iulia ale lui Gheorghe Rákoczi și Mihai Apaffi – restricțiile privind dreptul de locuire și de practicare a meseriilor au continuat. Imperialii au introdus taxe de toleranță în schimbul acordării dreptului de așezare a evreilor. În genere, la vremea aceea, restricțiile privind așezarea evreilor în Transilvania s-au datorat conservatorismului nobilimii, administrațiilor locale, mentalității medievale a populației, fricii de concurență și înnoire. Pe de altă parte, mediile intelectuale protestante din Transilvania manifestaseră un interes constant pentru cultura ebraică, ceea ce se observă în colecțiile lor de carte.

de episcopul greco-catolic de Blaj, Inochentie Micu-Klein, au pregătit geneza unei mișcări intelectuale regionale ce se va naște la sfârșitul secolului al XVIII-lea și va dobândi notorietate în secolele următoare. E vorba de Școala Ardeleană. Aceasta era formată dintr-un grup de intelectuali cu preocupări similare în teologie, filologie, istorie, politică, frecventând colegiile catolice și protestante de limbă latină, germană și maghiară din Transilvania și din alte regiuni ale Europei Centrale și Occidentale. Gheorghe Șincai, Ioan Budai-Deleanu, Petru Maior, Samuil Micu, Ignatie Darabant, Ioan Piuariu Molnar sunt numele reprezentative ale Școlii Ardelene, intelectuali ce au lucrat în spiritul a două curente, iluminismul și romantismul, care în acest spațiu s-au întrepătruns. Biserica Greco-Catolică a creat cadrul în care s-a manifestat discursul politic și, în funcție de acesta, s-a statuat o ierarhie a populației de limbă română. Intelectualii proveneau din mica nobilitate, din rândul învățătorilor, militarilor, preoților, funcționarilor. Raporturile lor cu țărănimea erau sumare din punctul de vedere al mesajelor ideologice, deci și rolul pe care îl puteau juca în beneficiul acestui segment social majoritar¹⁶. Populația țărănească din Transilvania, indiferent de limba vorbită, româna, germana sau maghiara, rămăsese ignorantă. În consecință, rămâne întrebarea: cui s-a adresat Școala Ardeleană?

Răscoala lui Horea nu a fost motivată de problemele naționale ori etnonaționale. Cât despre documentul politic intitulat *Supplex Libellus Valachorum* (1791), conținutul acestuia nu evidențiază un dialog între țărani și elită și nici nu arată cum că țărănimea i-ar fi legitimat pe petiționari să se exprime în numele ei. Prodan asociază ideea contractului social, aspirațiile de egalitate și libertate formulate de Rousseau și Voltaire cu gândirea politică a elitei române transilvănene, deși similitudinile reale între Estul și Vestul Europei erau relativ puține în epocă. În schimb, diferențele puteau fi identificate în particularitățile istorice, demografice, social-culturale și administrativ-politice. În pofida meritelor ei în evidențierea neajunsurilor sociale, intelectualitatea română din Transilvania din anii 1780–1800 pare a fi fost mai degrabă emisarul propriilor ei revendicări. Ea nu atentase la raporturile dintre structurile sociale existente, cu atât mai puțin la diminuarea puterii nobiliare ori a aceleia centrale de la Viena așa cum se petrecuse în Franța. Deci, nu era întrutotul de orientare iluministă, dar nici revoluționară în sensul

¹⁶ Perspectiva lui D. Prodan privind relațiile „strânse” dintre intelectuali și țărani este una exagerată.

ideologiei franceze de la 1789. Grijă intelectualității române a vremii a fost aceea de a nu se îndepărta de modul de gândire al statului, de legislația lui, de apartenența la o identitate politică ce i-a fost conferită de imperiali. Faptul reiese dintr-unul din pasajele justificative ale *Supplex*-ului: „Nu este desigur intenția națiunii suplicante (a grupului intelectual ce formulase revendicările, n.n.) să capete pentru plebea sa ceva mai mult decât i se cuvine ei de drept...”¹⁷. Să fi fost vorba de un grup ce se vedea pe sine în calitate de nobilime, diferită față de „plebe”, dar reprezentându-i interesele chiar dacă aceasta n-a delegat-o într-un atare scop? Cert este că alfabetizarea masei era mult întârziată, prin urmare și spiritul civic se afla la începuturile sale comparativ cu acela al populațiilor din Europa Occidentală. De aici rezultă preocuparea pentru formarea conștiinței comunitare prin propagarea ei de sus în jos.

În general, revendicările din *Supplex* conțin mesaje pe teme cultural-lingvistice, fragmente de istorie prezentate prin prisma interesului politic imediat. Nu intraseră în atenția administrației imperiale, care era dornică să conserve echilibrul Stărilor Transilvaniei și se împotriva segregării pe criterii de limbă, cultură, istorie, origini. Cererile cu un conținut de idei iluminist-reformator, cu accente universaliste, fuseseră însă acceptate. Ideile revoluționare, respectiv acelea ce evidențiau aspirațiile identitare pe criterii lingvistice sau etnonaționale erau contrare nu doar politicii Casei de Habsburg, ci și iluminismului. Din rapoartele înaintate împăratului Iosif al II-lea rezultă preocupările administrației sale pentru înființarea școlilor, reglementarea impozitelor și destinația lor, funcționarea serviciilor poștale, controlul sănătății, plata datoriilor către stat din partea caselor nobiliare, întronarea justiției indiferent de categorie socială, aplanarea conflictelor dintre comunități și Guberniu, rezolvarea problemelor comunității ortodoxe și a litigiilor dintre cultele catolic și protestant, reglementarea construcțiilor, reflectă amintitul gen de politici¹⁸. Ele indică reformele

¹⁷ *Supplex Libellus Valachorum*, traducere de prof. Th. A. Naum, apud D. Prodan, *op. cit.*, 477.

¹⁸ *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, (Ileana Bozac, Teodor Pavel eds.), Vol. I, ediția a II-a, Editura Academiei Române, Cluj-Napoca (2007). Raportul lui Auersperg privind situația din Transilvania și măsurile de ameliorare luate în timpul guvernării sale (1 mai 1771 – aprilie 1773), Sibiu, 25 martie 1772, 142–143. Pentru o prezentare și o problematizare a reformelor lui Iosif al II-lea, vezi Derek Beales, *Enlightenment and Reform in Eighteenth-Century Europe*, I.B.Tauris, London/New York (2011), cap. Joseph II and Josephisme, p. 287–303.

despotului luminat, acelea ce se petreceau de sus în jos, intervenția administrației centrale fiind calea posibilă în înfăptuirea lor.

Operele intelectualilor români din Transilvania au o legătură evidentă cu ideologia etnonațională romantică, una ce avea să se răspândească foarte repede. În discuție este o ideologie politică prezentă în multe din regiunile Europei Est-Centrale. Patriotismul erudit și organicismul comunitar sau instinctul naționalist au făcut casă împreună. Iată de ce temele identitare cuprinse în *Supplex*-ul transilvan de la 1791 trebuie discutate în relație cu orientarea naționalist-romantică și nu doar în relație cu ideile iluministe. Sensul imprimat identității prin teoria diferențialismului comunitar nu a fost un simplu joc al erudiției sau o estetică, ci construcția unei ideologii inspirată de mistica romantică, ceea ce se va reflecta în gândirea politică din perioadele următoare¹⁹.

Habsburgii nu au împiedicat autodefinirea comunităților în funcție de avere și de apartenență religioasă, nobilimea și preoțimea dându-le nume acestora. O dată cu răspîndirea și receptarea textelor și ideilor lui Herder, are loc însă descoperirea limbilor regionale și a expresiilor etnografice diverse. Sublinierea diferențelor dintre comunități în dauna similitudinilor și a convergențelor s-a datorat activismului intelectual. Legăturile cu instituțiile de învățământ de limbă germană, cu mediile social-politice din principatele Nordului protestant, cu scriitorii și savanții germani au jucat un rol important în formarea ideologică a elitelor din Transilvania. Germana și nu franceza fusese esențială în acest proces de afirmare identitară. Sentimentele și instinctele comunitare fuseseră încurajate. Interpretările lui Herder veniseră în întâmpinarea unui asemenea orizont de așteptare. Influența lui s-a exercitat prin circulația unora dintre lucrările sale, prin traduceri și popularizarea datorată presei și discursurilor în care atractivă a fost teza dreptului popoarelor de a-și dezvolta cultura proprie, „specificitatea” în temeiul particularităților de limbă ori dialectale și mai ales originile, istoria, folclorul și continuitatea de locuire pe același teritoriu. Noile elite regionale descoperiseră și propagaseră supremația unei etnonațiuni culturale în dauna alteia (îndeosebi a celeia învecinate), identificând-o cu ideea de națiune. Așa s-au născut

¹⁹ Cf. Victor Neumann, Peculiarities of the translation and adaptation of the concept of nation in East-Central Europe: The Hungarian and Romanian cases in the nineteenth century. *Contributions to the History of Concepts*, Berghahn Publishers, New-York/Oxford, Volume 7, N. 1, Summer (2012), 71–102.

ideologiile și politicile conflictuale, fiind compromisă coabitarea pașnică a mai multor grupuri în același spațiu. Aidoma s-a întâmplat în Transilvania primei jumătăți a secolului al XIX-lea, când competițiile și antagonismele româno-ungaro-săsești și-au făcut simțită prezența.

Sublinierea diferențelor în funcție de limbi, obiceiuri, folclor și istorie a ignorat zestrea de cuvinte moștenită din alte limbi; a făcut uitate habitatul cvasiidentificabil al populațiilor din regiune; a neglijat istoria și cultura regională comună; în câteva cazuri, a confiscat religia în beneficiul ideologiei etnonaționale și al politicilor statale-naționale. Diferențialismul astfel cultivat a accentuat și mai mult discrepanțele și izolarea Estului Europei față de Vestul Europei, invocatul concept de națiune fiind contrar aceluia de cetățenie și, deci, contrar națiunii democratice.

În loc de concluzii

Pentru a observa mai exact în ce constau erorile interpretative privind iluminismul transilvan, voi rezuma câteva din observațiile făcute în studiul dedicat conceptului de identitate colectivă în două din culturile politice est-central europene²⁰. Fascinați de înțelesul noțiunii de neam – ceea ce înseamnă familie, trib sau specie – ca urmare a relației permanente ce o sugera cu lumea rurală și cu vechimea acesteia, cu *glia* (*jus solis*) și cu originile sangvine (*jus sanguinis*), intelectualii Școlii Ardelene au transferat-o din limba populară în limba cultă. Prin *neam* s-a modelat și autoidentificat colectivitatea românească, nu întâmplător noțiunile de etnie, naționalitate, națiune au valori semantice apropiate sau similare. Sunt cazuri în care *neam* se substituie noțiunii de popor. Aidoma germanului *Volk*, românescul *neam* subliniază diferențele identitare dintre grupurile social-culturale. Spre deosebire de *Volk*, *neam* nu trimite la un contract social și nici la norme comportamentale. Cât despre problema concivilității, ea este nesemnificativ acoperită. Deși indică un înțeles exclusivist al etnonațiunii și națiunii, *neam* a primit o întrebuintare „neobișnuit de largă” în viața publică și s-a conservat pentru o durată lungă în limbajele social-politice românești, generând și problema minorităților.

²⁰ Victor Neumann, Peculiarities of the translation and adaptation of the concept of nation in East-Central Europe: The Hungarian and Romanian cases in the nineteenth century. *Contributions to the History of Concepts*, Berghahn Publishers, New-York/Oxford, Volume 7, N. 1, Summer (2012), 71–102. Vezi textul în română, în Idem, *Conceptul de națiune la români și unguri. Un studiu despre identitățile politice*, Centrul de Studii Avansate în Istorie din Timișoara-Editura Institutul European Iași (2013), 64.

Noțiunea de *neam* a apărut în textele Școlii ardelenene și în *Supplex Libellus Valachorum*. Intelectualii erau preocupați de originile propriei comunități, supralicitând gloria străbună pe care o asociau meritelor civilizaționale ale Romei antice. În română, sensurile lui *neam* și *popor* sunt diferite comparativ cu acelea de *peuple* sau *nation* din franceză. În cazul gândirii urmașilor Școlii Ardelenene există o oarecare influență franceză și aceasta atunci când *neam* sau *popor* trimit la segmentele sociale reprezentative din punctul de vedere al vieții economice. În genere însă, pentru ei, *națiunea* indica un proces de desfacere în grupuri etnice, politizarea diferențelor, adică tocmai ceea ce submina idealul cosmopolit al iluminismului.

Neam, cu sensul de *popor* și de *națiune*, arată neglijarea construcției identitare pe temeuri civice și juridice, arată cum colectivitatea este asociată originilor, sângelui și gliei. E și aceasta o posibilă explicație a faptului că etnonaționalismul inspirat de operele Școlii Ardelenene a neglijat problemele sociale²¹. Intenția structurării mai exacte a limbajelor politice nu exista în culturile populațiilor din Europa Est-Centrală. În locul acesteia, în Transilvania sfârșitului de secol al XVIII-lea și început de secol al XIX-lea s-a afirmat o mare ambiguitate terminologică. Românescul *popor* a devenit echivalent cu *neam*, iar *neam* înseamnă *ethnos*, dar și *națiune* în sens de comunitate de același sânge cu drepturi cultural-lingvistice și politice într-un spațiu dat. E vorba deci de o *Kulturnation* inspirată de romanticul *Volk*, fără ca noțiunea românească să dobândească toate conotațiile conceptului german și fără să poată fi asociată în vreun fel lui *peuple*, *people*, respectiv conceptului francez ori englez de *nation*. Teza latinității limbii române și a romanității poporului român formulată de Școala Ardeleană trebuie pusă într-o nemijlocită legătură cu idealismul identitar romantic al lui Herder și doar parțial

în relație cu ideile iluministe. De pildă, Ioan Budai-Deleanu se folosește de informațiile valorificate de iluminiști, are o admirabilă înclinație spre studiul izvoarelor, este un autentic encicloped, dar studiul său dedicat originii popoarelor din Transilvania nu este inspirat de iluminismul austriac, ci de militantismul romantic prusac. Ambiguitățile și neînțelegerile privind iluminismul transilvan derivă din faptul că „noile teorii identitare proveneau adesea din filologia clasică germană, una ce avusese puține legături cu realitățile sociale, culturale și politice din regiunile Imperiului Habsburgic”²².

Școala Ardeleană a fost considerată adesea „expresia firească a unei conștiințe politice și naționale preexistente”. D. Prodan a acreditat ideea potrivit căreia geneza națiunii în spațiul est-central european ar fi fost similară cu aceea din Franța. Istoricul – aidoma lui, mulți colegi de generație și discipoli – nu au luat în considerare faptul că societatea Transilvaniei din secolul al XVIII-lea era încă profund impregnată de relații de tip feudal; că țărâניה era neinstruită; că între elite și masa locuitorilor existau discrepanțe în modul de gândire, de acțiune și de cultură comportamentală; că acestea erau greu surmontabile, consecințele lor fiind vizibile și în epocile următoare. Studiul diferențelor dintre iluminism, curentul de idei cosmopolit cu un rol major în dobândirea reperelor lumii moderne și romantismul militant, afirmând identitățile trebuie luat în considerare atunci când vrem să înțelegem particularitățile, raportarea la Europa în sens de universalitate, relațiile asimetrice dintre Occident și Orient. La fel, rămâne esențială distincția între epoci și limbajele acestora, astfel încât atunci când analizăm ori diagnosticăm istoria intelectuală a unui timp precum secolul al XVIII-lea să nu substituim ideile universaliste cu problemele locale ale emancipării comunitare și nici invers.

²¹ Mai multe monografii dedicate personalităților pașoptiste vorbesc despre un naționalism cu un conținut democratic, suprapunând împotrivirea față de asuprirea feudală a nobililor și militantismul întru apărarea intereselor naționale. Vezi, de exemplu, Radu Pantazi, *Simion Bărnuțiu. Viața și opera*, București (1967), cap. Problema națională, 159–201.

²² Victor Neumann, Exegeza trecutului ca militantism politic. Cazul gândirii lui Ioan Budai-Deleanu. *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu din Cluj-Napoca*, XLVII, Series Historica, Editura Academiei Române, (2008), 345–361, cf. 359. Idem, Exegesis of the Past Political Militantism: The Case of Ioan Budai Deleanu's Historical Work. *Essays on Romanian Intellectual History*, Translated from the Romanian by Simona Neumann, Editura Institutul European, Iași (2013), 15–51.